

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ  
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

---

*Əlyazması hüququnda*

**ƏFŞAN HEYDƏR QIZI ŞƏFİYEVA**

**SEYİD HƏSƏN TAĞIZADƏNİN İRANIN  
MODERNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU**

İxtisas: 5502.01 - Ümumi tarix

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün  
təqdim olunmuş dissertasiyanın

**AVTOREFERATI**

**BAKİ – 2013**

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutunun “İran tarixi və iqtisadiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər**

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

**S.Ə.RÜSTƏMOVA-TOHİDİ**

**Rəsmi opponentlər:**

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

**M.C.QASIMLI**

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

**N.C.AXUNDOVA**

**Aparıcı müəssisə:** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Tarix” kafedrası

Müdafiə Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi nəzdində yaradılmış tarix elmləri doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının “\_30\_”\_11\_2013-cü il tarixli iclasında, saat \_\_\_\_-da olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, Tarix fakültəsi.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “\_\_\_\_\_” \_\_\_\_\_2013 -ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,  
tarix üzrə elmlər doktoru, professor**

**R.C.Süleymanov**

## I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı.** Müasir dövrdə modernləşmə nəzəriyyəsi modernləşmənin ilkin şərtlərinin və əsas amillərinin yeniləşən dünyanın ayrı-ayrı hissələrində müxtəlif çəkiyə və rola malik olduğunu göstərir; belə ki, bu nəzəriyyə Qərb cəmiyyətinin müasir cəmiyyətə çevrilməsinin aparıcı amillərini müəyyən bir yöndə, Şərq cəmiyyətinin ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçidini isə fərqli yöndə izah edir. İstənilən halda modernləşmə ictimai həyatın bütün sahələrində baş vermiş və baş verməkdə olan əsaslı dəyişiklikləri, ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə doğru inkişafı nəzərdə tutur; eyni zamanda modernləşmiş cəmiyyəti ənənəvi cəmiyyətdən fərqləndirən əsas meyarları: iqtisadi sahədə – sənayenin inkişafı; siyasi sahədə – hakimiyyət və idarəetmənin rəasional formalarının təkamülü, siyasi və qanunverici institutlara nəzarət etməyə qadir olan kütləvi informasiya vasitələrinin mövcudluğu; sosial sahədə – vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını müəyyən edir.

Hesab edilir ki, Şərqdə modernləşmə subyektiv amilin iradə və əzmindən asılı olur və sosial-mədəni və siyasi sferada Qərb nümunəsi əsasında başlanır.<sup>1</sup> Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, qeyri-üzvi modernləşmə üzvi modernləşmənin yolunu daha qısa zamanda təkrar edir. Modernləşmə cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə edir və hər hansı bir sferanın inkişaf etməməsi həmin cəmiyyətdə tam modernləşmənin bərqərar olmadığını göstərir. Modernləşmə yaşayan ölkələrdə baş verən müxtəlif “böyümə” konfliktlərinin kökü əslində modernləşmədəki asimetriyadan, nisbətəsizlikdən irəli gəlir.

İran modernləşmə sahəsində uzun, ziddiyyətli bir yol keçmiş və keçməkdə olan müsəlman Şərqi ölkələrindən biridir. XIX əsrin əvvəllərindən aparıcı Avropa dövlətlərinin geosiyasi maraq dairəsinə daxil olan İran özünün Avropa dövlətlərindən geriliyini dərk edərək həmin geriliyi Qərbin elmi, texniki, hərbi nailiyyətlərindən istifadə etməklə aradan qaldırmağa cəhd göstərmişdir. Bu, geri qalmış feodal cəmiyyətinin tərəqqisinə güclü

---

<sup>1</sup> Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of world Order. - N.Y.: Simon and Schuster, 1996. - 367 pp.; Три модели модернизации. 24.VI.2004 // <http://www.rol.ru>; Федотова В.Г. Новые тенденции в понимании модернизации // [www.tuva.asia](http://www.tuva.asia); Федотова В.Г. От догоняющей модернизации к национальной: теоретический аспект // [www.perspectivy.info](http://www.perspectivy.info); Цанф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития. Перевод с немецкого // [ecsosman.hce.ru](http://ecsosman.hce.ru); Побережников И.В. Модернизация: определение понятия, параметры и критерии «Проект Ахей», 27.04.2004 // <http://mmj.ru>

təsir göstərməsə də, İranın Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmasına şərait yaratmışdır. Müəyyən fasilələrlə İranın hakim dairələrinin mütərəqqi nümayəndələri ölkədə Türkiyə vasitəsi ilə mənimsənilən Avropa nümunəsində islahatlar həyata keçirməyə cəhdlər göstərmişlər. XIX əsrin sonlarına doğru “yuxarıdan” modernləşdirmə hərəkatı sona çatmış, “aşağıdan” modernləşmə hərəkatı və modernləşmə ideologiyası formalaşmağa başlamışdır. Beləliklə, modernləşmə İranın ictimai, siyasi, mədəni həyatının mühüm bir hadisəsinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən 1905-1911-ci illər İran inqilabı zamanı modernləşmə sahəsində daha ciddi və əsaslı addımlar atılmışdır və modernləşmə, Qərb mədəniyyətinə münasibət hərtərəfli formalaşmışdır. İslam dəyərlərinin hakim mövqeyi altında modernləşdirməni həyata keçirmək prinsipi qalib gəlmişdir. Rza Şahın hakimiyyəti illərində (1925-1941) İslam dininin hakim mövqeyi formal olaraq rədd edilməsə də, ictimai-mədəni sahədə modernləşdirmə siyasəti aparılmış və həmin siyasət onun varisi Məhəmməd Rza Şah (1941-1978) dövründə davam etdirilmişdir. Lakin həmin illərdə modernləşdirmə və Qərb mədəniyyətinə münasibət geniş ideoloji mübarizə obyektinə çevrilmiş, ölkənin mühafizəkar qüvvələri modernləşməyə geniş ideoloji müqavimət göstərmiş və yenidən İslam dininin hakim mövqeyinin bərpa olunması uğrunda çıxış etməyə başlamışlar.

1925-1941-ci illərdə modernləşməyə əsasən ruhanilər və onların təsiri altında olan aşağı təbəqələr müqavimət göstərirdi, gənc intellektuallar və yeni siyasi qüvvələr isə onu dəstəkləyirdi. Lakin 1950-70-ci illərdə modernləşməyə qarşı anti-qərbçilik adı altında böyük bir cəbhə meydana gəlmiş, nəinki mədəni-mənəvi dəyərlərin ənənələrlə əvəz olunması, həm də dinin hakim mövqeyinin bərpa edilməsi uğrunda çıxış etməyə başlamışlar. 1978-1979-cu illər İran inqilabı ictimai həyatda dini hakimiyyəti bərqərar etmiş, modernləşdirmə siyasəti üzərindən xətt çəkmişdir: ictimai-siyasi sahədə İslam prinsiplərinin nəzarəti altında, iqtisadi sahədə isə məhdud modernləşmə həyata keçirilmişdir. İnqilabdan sonra İranda Qərbin yalnız elmini və texnologiyasını şərtsiz mənimsəmə kursu həyata keçirilir. Lakin 1980-ci illərin sonlarından İranda ictimai və mədəni həyatın dini normalara tabe edilməsinə qarşı müqavimət hərəkatı meydana gəlmişdir. Müasir İranda modernləşməyə münasibət ictimai həyatın ən aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra İranda modernləşdirmədə fəal rol oynamış ictimai-siyasi elm xadimlərinin modernləşdirmə sahəsində

fəaliyyətlərini yenidən, bu dəfə mənfi aspektdə qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Həmin xadimlər arasında Seyid Həsən Tağızadə xüsusi yer tutur. Seyid Həsən Tağızadənin modernləşdirmə sahəsində fəaliyyəti müasir İran ictimai fikrinin aktual mövzularından birini təşkil edir.

Mövzunun aktuallığının digər mühüm tərəfi Şərq ölkələrində Şərq-Qərb mədəni sintezinin günün aktual problemi olması ilə bağlıdır. Həmin problem Şərq-Qərb mədəniyyətlərarası ünsiyyətinin başlıca məkanlarında olan Azərbaycan üçün də aktualdır; dünya ictimaiyyəti Azərbaycanda həmin məsələnin olduqca uğurla həll edildiyini vurğulayır.

Modernləşdirmədə Seyid Həsən Tağızadənin rolunun öyrənilməsi bir tərəfdən onun yalnız Cənubi Azərbaycanı deyil, həm də müəyyən mənada Şimali Azərbaycanı təmsil etməsi, heç vaxt azərbaycanlı köklərini unutmayan, millətçiliyə və şovinizmə qarşı mübarizə aparan bir ictimai xadimi olması ilə, digər tərəfdən Cənubi Azərbaycanın tarixini və görkəmli şəxsiyyətlərinin fəaliyyətini öyrənməkdə yeni prinsiplərin bərqərar olması ilə bağlıdır. Belə ki, Sovet dönməsində yalnız sol təmayüllü hərəkət və şəxsiyyətlər öyrənilir, millətin sosial strukturunun digər qismi ya öyrənilmir, ya da mənfi aspektlərdən nəzərdən keçirilirdi. S.H.Tağızadə Azərbaycan xalqının liberal sağ təmayüllü qruplarının nümayəndəsidir. Seyid Həsən Tağızadənin yalnız modernləşdirmə sahəsində deyil, bütün sahələrdə fəaliyyətinin öyrənilməsi Azərbaycan xalqının, onun ziyalılarının doğru, obyektiv tarixini yazmaq, eləcə də İranda milli münasibətlərin xarakteri və mahiyyətini anlamaq baxımından çox zəruri və aktualdır.

Mövzunun aktuallığının digər bir mühüm aspekti Azərbaycan iranşünaslığında həmin məsələnin indiyə qədər öyrənilməməsidir. Belə ki, modernləşmə məsələsi İranın ictimai-siyasi, mədəni həyatı üçün aktual olaraq qalır, buna görə də modernləşmə hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən olan S.H.Tağızadənin fəaliyyətinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

**Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi.** Dissertasiya işi XIX əsrin sonu – XX əsrin 60-cı illərini əhatə edir. Xronoloji çərçivənin başlanğıc hüdudu, bir tərəfdən, İranda modernləşmə hərəkatının başlanğıcı, digər tərəfdən, Seyid Həsən Tağızadənin fəaliyyətinin başlıca məqamlarının formalaşdığı dövrdür. Xronoloji çərçivənin son hüdudu XX əsrin 60-cı illəri olaraq götürülmüşdür ki, bu da S.H.Tağızadənin fəaliyyətinin sonuncu mərhələsinə müvafiqdir. Bu xronoloji çərçivədən İranın modernləşmə istiqamətində inkişafı, modernləşmə ilə bağlı İranda siyasi və ideoloji fəaliyyətin başlıca hadisələri baş vermişdir. İranlı müəllif Behnam Cəmsidin qeyd etdiyi kimi, «Əgər İranın modernləşmə

istiqlamətində hərəkətini bir neçə mərhələyə – başlanğıcdan 1925-ci ilədək, 1925-1940; 1940-1952; 1952-1979-cu illərə bölsək, deyə bilərik ki, S.H.Tağızadə bütün mərhələlərdə az-çox, lakin hiss ediləcək dərəcədə iştirak edib»<sup>1</sup>. Başqa sözlə desək, hazırkı dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsi seçilərkən, araşdırılan problemin hər iki cəhəti – həm İranda modernləşmə hərəkətinin vacb məqamları, həm də bu modernləşmədə böyük rol olan Seyid Həsən Tağızadənin fəaliyyət dönməsi nəzərə alınmışdır.

**Dissertasiya işinin obyektı və pedmeti.** Dissertasiya işinin obyektini İranda XIX əsrin sonu – XX əsrin 60-cı illərini əhatə edən dövrdə baş vermiş modernləşmə prosesinin tarixi mərhələləri və əsas cəhətləri təşkil edir. Dissertasiyada İranda ictimai-siyasi vəziyyət, modernləşmə ideologiyasının formallaşması, yuxarıdan modernləşmə siyasətinin xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Dissertasiyanın predmetini Seyid Həsən Tağızadənin siyasi sistemin, ictimai-mədəni və elmi həyatın modernləşməsi və modernləşmə ideologiya-sının yaradılması sahəsində fəaliyyətinin əsas cəhətləri təşkil edir.

**Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslıq.** Tarixşünaslıqda kompleks şəkildə modernləşmə hərəkətinə, o cümlədən Seyid Həsən Tağızadənin fəaliyyətinə həsr olunmuş konkret tədqiqat işi yoxdur. Bununla belə, modernləşmənin bəzi aspektləri İranın ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatına həsr olunmuş tədqiqat işlərində bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Araşdırılan mövzunun tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq bazasının bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, qısa icmalını verdiyimiz ədəbiyyatın bir qismi həm tədqiqat, həm də mənbə rolunu oynayır.

İranda ümumən modernləşmə hərəkəti tarixini araşdıran ən görkəmli Azərbaycan şərqşünaslarının aşağıdakı tədqiqatlarını göstərmək vacibdir: M.İ.Şəmsin İranda maarif sahəsində modernləşdirməyə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasında maarif sahəsi ilə bağlı digər sahələrdə baş verən yeniləşməyə də toxunulmuşdur.<sup>2</sup> Ş.Ə.Tağıyevanın əsərlərində aqrar münasibətlərdə baş verən dəyişikliklər,<sup>3</sup> R.Seyidovun monoqrafiyasında sənaye, maliyyə və həmin sahələrlə bağlı olan sahibkarlar təbəqəsinin

<sup>1</sup> بهنام جمشید، ایرانیان و اندیشه تجدد، تهران، بنیاد، فرزانه روز، 1371، ص. 321، ص. 7.

<sup>2</sup> Шамси Мамед Искендер оглы. Развитие просвещения в Иране (1851-1917 гг.) Автореферат ... д.и.н., Баку, 1981, 45 с.

<sup>3</sup> Tağıyeva Ş.Ə. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İran kəndlilərinin vəziyyəti. Bakı: Elm, 1969, 198 s.; Tağıyeva Ş.Ə. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı: Az.SSR EA n-tı, 1964, 247 s.

formalaşması sahəsində baş verən yeniliklər əksini tapmışdır.<sup>1</sup> Z.Z.Abdullayevin əsərində İranda sənaye istehsalındakı dəyişikliklər geniş tədqiq olunmuşdur.<sup>2</sup> T.A.İbrahimovun monoqrafiyasında İran cəmiyyətində baş verməkdə olan əsaslı dəyişikliklərin siyasi proseslərə təsiri geniş əks olunmuşdur.<sup>3</sup> H.Hatəminin monoqrafiyasında<sup>4</sup> İranda islahat və modernləşdirmə tərəfdarı olan ziyalıların ölkədə xaricdə ideoloji fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. N.R.Babayeva öz əsərində<sup>5</sup> Cənubi Azərbaycanın və İranın modernləşdirmə ideoloqları olan maarifçilərinin fəaliyyətini araşdırmışdır. V.Mustafayevin əsərində Cənubi Azərbaycanda baş verən iqtisadi, siyasi, mədəni yeniləşməyə qısa nəzər salınmışdır.<sup>6</sup>

Keçmiş Sovet (rusdilli) iranşünaslığında İranda islahat hərəkatı, modernləşmə, həmin hərəkatların özünəməxsus xüsusiyyətləri ölkənin tarixinə həsr olunmuş ümumiləşdirici əsərlərdə,<sup>7</sup> İranın dini, mədəni, siyasi həyatını əks etdirən əsərlərdə,<sup>8</sup> həmçinin Cənubi Azərbaycanın tanınmış maarifçilərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda bu mövzu geniş, lakin hakim kommunist ideologiyası prizmasından şərh olunmuşdur.<sup>9</sup> Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Sovet iranşünaslığında İranda

---

<sup>1</sup> Сеидов Р.А. Иранская буржуазия в конце XIX – начале XX в. Москва: «Наука», 1974, 245 с.

<sup>2</sup> Абдуллаев З.З. Промышленность и зарождение рабочего класса Ирана в конце XIX века – начале XX в. Баку: Изд-во Акад. Наук Аз. ССР, 1963, 266 с.

<sup>3</sup> İbrahimov T.A. (Şahin). İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması və onların fəaliyyəti (1858-1906-cı illər). Bakı: Az.SSR EA n-tı, 1967, 186 s.

<sup>4</sup> Hatəmi H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi. Bakı: AzSSR EA n-tı, 1964, 231 s.

<sup>5</sup> Бабаева Н. Из истории общественно-политической мысли Южного Азербайджана (последняя четверть XIX – начало XX в). Баку: Елм, 1995, 80 с.

<sup>6</sup> Mustafayev V. Cənubi Azərbaycan Milli şüur (XX əsrin II yarısı). Bakı: Əbilov, Zeynalov gərdaşları, 1998, 160 s.

<sup>7</sup> Арабаджян А.З. Иран: изменения в отраслевой структуре экономики в 60-70 годах: (К проблеме ломки колониальной структуры экономики). Москва: «Наука», 1983, 310 с.

<sup>8</sup> Алиев С.М. К национальному вопросу в современном Иране // Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР, 1964, №77, с.45-60; Бобынин Н.Н. Персия, её экономическое положение, внешняя торговля (1901-1923 гг.). Тифлис: Типография Военного Комиссариата, 1923, 56 с.; Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современном Иране. Москва: Наука, 1985, 230 с.; Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов. Москва: Изд-во ИМО, 1957, 560 с.; Остапенко С.С. Внешние рынки России. Персидский рынок и его значение для России. Киев: б.и., 1913, 211 с.; Щеглова О.П. Иранская литографированная. Москва: Наука, 1979, 253 с.

<sup>9</sup> Манафи М. Мирза Абдулрагим Талыбов. Баку: Язычы, 1996, 40 с.; Талипов Н.А. Просветительские и философские воззрения Абд ор-Рахима Талыбова (1834-1911):

modernləşmə prosesləri daha geniş şəkildə əks olunmuşdur.

XIX-XX əsrlər İran tarixinin müxtəlif tərəfləri, o cümlədən modernləşmə prosesi ingilisdilli müəlliflər, xüsusən əslən iranlı müəlliflər tərəfindən də işıqlandırılmışdır.<sup>1</sup> İranda ölkənin modernləşməsi tarixinə xeyli sayda əsər həsr olunmuşdur.<sup>2</sup> Həmin əsərlərdə modernləşmə ideyalarını irəli sürən görkəmli ziyalıların həyatı, bilavasitə modernləşmə və müasirləşmə məsələləri nəzərdən keçirilir. Modernləşdirmənin tarixşünaslığı XX əsrin 70-ci illərinin sonlarına kimi əsasən müsbət məcrada davam etmişdir. 1960-cı illərdən İranda anti-modernləşmə və anti-qərbləşmə ədəbiyyatı formalaşmağa başlayır.<sup>3</sup> İran inqilabından sonra İranda daha çox anti-qərbləşmə məzmunlu ədəbiyyat formalaşır.<sup>4</sup> Lakin xaricdə nəşr olunmuş və ya xarici internet saytlarında yerləşdirilmiş ədəbiyyatdan istifadə etmək müəyyən səbəblərdən məhdudlaşdırıldığından, onlardan istifadə etmək müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, imkan daxilində həmin əsərlərdən də istifadə edilmişdir.

Tanınmış mühacir müxalifətçi Ramin Cahanbəylinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş kitabın girişində İranda modernləşmə ideologiyasının formalaşmasında rol oynamış M.Ə.Camalzadə, Ə.Ə.Dəhxoda və N.Ə.Foruğinin əsas ideyaları öz əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, M.Ə.Camalzadə Qərb sivilizasiyası ilə müəyyən formada qarşılıqlı əməkdaşlıq məsələsini, Ə.Ə.Dəhxoda modernləşmənin ayrı-ayrı komponentlərinin seçmə üsulu ilə mənimsənilməsi, M.Ə.Foruği isə “müasir sivilizasiya” ideyasını irəli sürmüşdür.<sup>5</sup>

İranda modernləşmə hərəkətinin tarixi, onun ilk mərhələsi və bir sıra xüsusiyyətləri S.H.Tağızadənin özünün də yazılarında və çıxışlarında kifayət

Аutoreф. дис. ... к.ф.н. Баку, 1980, 24 с.; Хасаев А.И. Мировоззрение Зейн-ал-абдин Марагаи: Автореф. дис. ... к.ф.н. Москва, 1967, 16 с.

<sup>1</sup> Banani, Amin. The Modernization of Iran, 1921-1941. Stanford: Stanford University Press, 1961, 206 p.; Bharier J. Economic development in Iran, 1900-1970. London, New-York: Oxford University press, 1971, 314 p. ; Bill, S.A. Modernization and reform from above: the case of Iran, The Journal of Politics, Volume 32, 01 February 1970, pp.19-40.

<sup>2</sup> آدمیت فریدون، اندیشه های طالب اف، تهران، دماوند، 1363، ص. 291. آدمیت فریدون، فکر آزادی و مقدمات نهضت مشروطیت، تهران، سخن، 1340، 376 ص.

<sup>3</sup> آل احمد، جلال. غریزہ نگی، قم، خرم، 1385، 192 ص.

<sup>4</sup> علوی سید علی. زندگی و زمانه ی سید حسن نقی زاده، تهران، موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، 2006، چاپ اول، 446 ص.

<sup>5</sup> Iran between Tradition and Modernity. Edited by Ramin Cahanbeqlou // <http://books.google.com>

qədər obyektiv, ardıcıl, nisbətən sxematik şəkildə əks olunmuşdur.<sup>1</sup> S.H.Tağızadə 1950-60-cı illərdəki çıxışlarında İranın həqiqi mənadə modernləşmə səviyyəsinə yüksəlməsi üçün çox mərhələlər keçməli olduğunu vurğulamışdır.<sup>2</sup> Yeri gəlmişkən, S.H.Tağızadənin məsələlərə obyektiv, elmi, hərtərəfli yanaşma tərzini nəzərə alaraq, onun çıxışları və yazılarını İranda modernləşmə prosesinin tarixi və vəziyyətini öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biri hesab etmək olar.

İran tarixşünaslığına gəlinə, S.H.Tağızadənin həyat və fəaliyyəti haqqında ilk kitab 1943-cü ildə yazılmışdır.<sup>3</sup> Kitabda S.H.Tağızadənin fəaliyyəti onun bioqrafiyası fonunda əks etdirilir və yüksək dəyərləndirilir. Bir qədər sonra S.H.Tağızadənin özü tərəfindən yazılmış bioqrafiyası Cənubi Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında yazılmış kitabda çap olunur.<sup>4</sup> Bu əsər də bizim üçün həm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir, həm də araşdırmanın mənbə bazasını təşkil edir.

1960-cı illərdə S.H.Tağızadə haqqında müxtəlif jurnallarda çoxsaylı yazılar dərc edilmiş, onun siyasi, ictimai, elmi fəaliyyəti, şəxsi keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. “Rahnəmaye ketab” jurnalının saylarından biri S.H.Tağızadənin vəfatı ilə bağlı onun haqqında yazılmış məqalə və xatirələrə həsr olunmuşdur.<sup>5</sup> Bu xatirələr hazırkı dissertasiyanın yazılmasında istifadə olunan əhəmiyyətli mənbələrdəndir.

İranın XIX əsrin sonlarından XX əsrin son rübünə qədərki tarixinə, xüsusən siyasi, beynəlxalq münasibətlər, mədəni hadisələrinə həsr olunmuş əsərlərdə S.H.Tağızadənin fəaliyyətinin bu və ya digər cəhəti öz əksini tapmışdır. Bunlara misal olaraq Əhməd Kəsrəvinin,<sup>6</sup> Firudin Adəmiyyətin,<sup>7</sup> Turac Atabəyinin,<sup>8</sup> İrac Əfşarın,<sup>9</sup> Hüseyn Ərdəkaninin<sup>1</sup> əsərlərini göstərmək olar.

<sup>1</sup> [تقی زاده س.ح.] مقالات تقی زاده با انضمامی «از پرویز تا چنگیز»، «مانی و دینی او» زیر نظر ایرج افشار، انتشارات شکوفان، ص. 25-36، جلد نهم، 13+71+79+319 (با حروف الفبایی) صورت مدارک.

<sup>2</sup> تقی زاده س.ح. اخذ تمدن خارجی، خطابه اول // «یغما»، 1339، شماره نهم، ص. 414-426.

<sup>3</sup> مجتهدی، مهدی. روشنگریها در مشروطیت ایران، تهران، مقدمه از محمد علی جمالزاده، دانشگاه تهران، 1357، 420 ص.

<sup>4</sup> مجتهدی، مهدی. رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، تهران، زرین، 1379، 636 ص.

<sup>5</sup> عرفان محمود، مصاحبه خبرنگاری با محمود عرفان. // «راهنمایه کتاب»، تهران، 1349، شماره 4؛ در باره تقی زاده س.ح. در شماره های سوم و چهارم سال 1349 مجله کتاب راهنمایی نوشته ها داده شده است. مربوط به مرگش بود.

<sup>6</sup> کسروی احمد. تاریخ مشروطه ایران. تهران، امیر کبیر، 1364، 681 ص.

<sup>7</sup> آدمیت فریدون، فکر آزادی و مقدمات نهضت مشروطیت، تهران، سخن، 1340، 376 ص.

<sup>8</sup> Atabəyi Turac. Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizəsi. – Bakı: Təhsil, 2002. – 248 s.

<sup>9</sup> ایرج افشار. اوراق تازه باب مشروطیت و نقش تقی زاده، تهران، جاویدان، 1359، 670 ص.

İran İslam inqilabından sonra S.H.Tağızadənin həyat və fəaliyyəti diqqəti cəlb etməkdə davam etmişdir. Bu dövrdəki ədəbiyyatda artıq Tağızadəyə münasibət birmənalı müsbət deyildir. Bu baxımdan inqilabdan sonra S.H.Tağızadə haqqında əsərləri iki qrupa ayırmaq olar: İranın hakim ideologiyası mövqeyindən yazılan yazılar və əsasən S.H.Tağızadənin fəaliyyətinin anti-dini, anti-milli cəhətlərini əks etdirən əsərlər. Onun fəaliyyətini obyektiv, müsbət, modernləşmə mövqeyindən əks etdirən yazılar isə xaricdə meydana gəlmiş və gəlməkdədir.

İranın özündə nəşr olunan əsərlərə gəlincə, 1978-1979-cu illər inqilabından sonra sosial-mədəni, mənəvi həyatda İslam dini norma və dəyərlərinin bərqərar olunmasına ciddi səy göstərən teokratik rejim həmin sahəyə Qərb təsirinin qarşısını almaq üçün geniş, ideoloji fəaliyyət göstərməyə başladı. Həmin fəaliyyət “Qərbin mədəni hücumundan müdafiə” şüarı ilə aparılırdı. Hakim rejim mədəni sferada “müdafiə”ni gücləndirmək üçün inqilabdan əvvəl aparılmış modernləşdirmə siyasətinin, modernləşmə ideoloqlarının tənqidinə, modernləşdirməyə qarşı ideoloji mübarizəyə xüsusi əhəmiyyət verir. Yeniləşmə, modernləşmə xadimlərini nüfuzdan salmaq üçün onların Qərbin əlaltısı olduğu və onların milli-dini dəyərlərə xəyanət etdikləri əsaslandırılır. Həmin xadimlər əsasən din-siyasət dixotomiyasına münasibət prizmasından dəyərləndirilir və Qərb dövlətlərinin “əlaltıları” olmaqda, kompradorluqda ittiham edilir.

Hazırda İran İslam Respublikası liderinin yanında fəaliyyət göstərən Mədəniyyət müəssisəsi tərəfindən modernləşdirmə ideoloqları və praktklərinə həsr olunmuş seriya nəşr etdirilir. “Qərb mədəni hücumunda asılı ziyalıların rolu” seriyasından olan 4 kitabdan birincisi Mirzə Mulküm xana, ikincisi Məhəmməd Əli Foruği, üçüncüsü M.F.Axundova həsr olunmuşdur. Dördüncü kitab<sup>2</sup> modernləşdirmə ideoloqları və praktkləri arasında xüsusi yer tutan S.H.Tağızadəyə həsr olunmuşdur.<sup>3</sup> Kitabda S.H.Tağızadə İngiltərəyə xidmət etməkdə və Mason lojasının üzvü olmaqda günahlandırılır. Göründüyü kimi, tərtibçilər mövcud siyasi sistemin maraqlarından çıxış edərək Qərb mədəniyyətinin və ya modernləşdirmənin siyasi aspektinin yalnız bir ünsürünü - dinin siyasətdən ayrılmasını əsas

<sup>1</sup> اردکائی محبوبی حسین، تاریخ موسسات تمدن جدید در ایران، تهران، دانشگاه تهران، 1354، ص 474.

<sup>2</sup> تاریخ تهاجم فرهنگی غرب، نقش روشنفکران وابسته (4). سید حسن تقی زاده، تهران، موسسه فرهنگی قدری ولایت، 1377، ص 236، با عکس، فوتو، نمونه

<sup>3</sup> تاریخ تهاجم فرهنگی غرب، نقش روشنفکران وابسته (4). سید حسن تقی زاده، تهران، موسسه فرهنگی قدری ولایت، 1377، ص 236، با عکس، فوتو، نمونه، ص 12-17.

meyar hesab edərək S.H.Tağızadənin siyasi, ictimai, mədəni, elmi fəaliyyətini dəyərləndirməyə çalışırlar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, modernləşdirmə ictimai həyatın bütün sferalarının yeniləşməsi mənasında başa düşülsə də, İran İslam Respublikasında dini normaların hakim mövqeyi şəraitində ictimai həyatın əsas sahələri Qərb prinsipləri və normalarına uyğun fəaliyyət göstərdiyindən, yalnız dinin siyasətdən ayrılması, mədəni-məişət məsələlərinə münasibət qərbpərəstlik prizmasından dəyərləndirilir. Ona görə, S.H.Tağızadənin ümumi təhsilin genişləndirilməsi, ümumi savadlılığın yüksəldilməsi, Qərb elmi metodologiyasına əsaslanan elmi fəaliyyəti qərbpərəstlik kimi qiymətləndirilmir. Deməli, S.H.Tağızadənin ictimai, siyasi, elmi fəaliyyəti ifrat ideoloji prizmadan və məhdud çərçivədə dəyərləndirilir. Kitab ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yazıldığından və sonra bir-biri ilə müqayisə edilmədiyindən təkrarlara və səhvlərə yol verilmişdir.<sup>1</sup> Bununla yanaşı, kitabda S.H.Tağızadənin xatirələrində və bioqrafiyalarında qeyd olunmamış bir sıra faktlar yer almışdır.<sup>2</sup> Kitabda modernləşmə və vesternləşmənin hazırkı İran rejimi üçün qəbul edilməz əsas prinsip və dəyərləri - dinin siyasətdən ayrılması, ruhanilərin siyasətdən kənar edilməsi, əxlaqi dəyərlər sahəsində plüralizm öz əksini tapmışdır.<sup>3</sup> Kitab tərtibçilərin öz qarşılarına qoyduğu məqsədə baxmayaraq, S.H.Tağızadəni İran cəmiyyətinə tanıtmmaq baxımından mühüm vasitə kimi dəyərləndirilə bilər.

S.H.Tağızadə haqqında yazılmış ikinci kitab İİR Təhlükəsizlik Nazirliyi Tarixi Sənədləri Araşdırma Mərkəzində hazırlanmışdır. Kitab 1941-1961-ci illərə aid SAVAK-ın S.H.Tağızadə ilə bağlı sənədlər toplusundan ibarətdir. Kitabın tərtib edilməsində məqsəd S.H.Tağızadənin Mason lojasının üzvü olduğunu<sup>4</sup> sübut etmək olsa da, ittihamı aid heç bir sənəd dərc edilməmişdir. Topluda S.H.Tağızadənin həyat və fəaliyyəti qısa və sxematik şəkildə verilmiş, onun fəaliyyəti yuxarıda qeyd edilən mövqedən dəyərləndirilmişdir. Kitabda S.H.Tağızadənin bioqrafiyası, şəxsi-uçot vəərəqindəki qeydlər əks olunmuş, ictimai, siyasi, pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı çoxlu sayda hesabat, raport, və iqtibaslar verilmişdir. Kitabda

<sup>1</sup> Yenə orada. s. 25.

<sup>2</sup> Yenə orada. s. 146.

<sup>3</sup> Yenə orada. s. 9.

<sup>4</sup> رجال عصر پهلوی به روایت اسناد سلواک سید حسن تقی زاده، تهران، وزارت اطلاعات، مرکز بررسی اسناد تاریخی، 1383، 285 ص، ص. 9.

S.H.Tağızadənin elmlərə dərinlən yiyələndiyi,<sup>1</sup> 1929-cu ildə nəşrə başlayan “Təqəddum” jurnalının nəşirlərindən biri olduğu,<sup>2</sup> partiya-siyasi fəaliyyəti haqqında məlumatlar və s. qeyd olunur. Hər iki kitab qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olmayaraq, S.H.Tağızadənin təbliği üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tənqidi baxımdan olsa da, S.H.Tağızadənin azadlıq, liberalizm, dinin siyasətdən ayrılması və s. haqqında baxışlarının geniş şəkildə əks və şərh olunması onun fəaliyyətinin mütərəqqi xarakter daşıması baxımından ən yaxşı dəlildir.

İran İslam Respublikasında dövlət xətti ilə Siyasi Araşdırmalar Mərkəzində hazırlanmış, ilk iri həcmli kitabın rekvizitləri ilə internetdə tanış olmaq mümkündür.<sup>3</sup> Kitablə tanışlıq zamanı məlum olur ki, onun müəllifi əsas diqqəti S.H.Tağızadənin “qərbpərəst” və “Mason” olmasını göstərməyə yönəltmişdir.<sup>4</sup>

Qeyd edildiyi kimi, mühacir müxalif iranlı müəlliflər S.H.Tağızadənin həyat və fəaliyyəti haqqında obyektiv yazılarla çıxış etməyə üstünlük verirlər. Xaricdə (ABŞ-Vaşinqton) nəşr olunan “İrannamə” jurnalının xüsusi buraxılışı Seyid Həsən Tağızadənin fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən siyasi modernləşdirmə, Almaniyadakı fəaliyyətinə (1915-1918) həsr olunmuşdur.<sup>5</sup> Toplunun müəlliflərindən biri C.Behnam S.H.Tağızadənin modernləşmə fəaliyyətinə əsasən, “Kave” jurnalının ikinci dövrünün birinci (1920, №36) nömrəsində çap olunmuş məşhur vesternləşməyə çağırış haqqında qısa yazısını nəzərdən keçirərək, onun birinci mərhələdə modernləşmə praktikası ilə, sonralar modernləşmə ideologiyasının yaradılması ilə məşğul olduğunu qeyd edir.<sup>6</sup> Toplunun digər müəllifi tanınmış mühacir iranlı alim M.Ə.H.Katozyan S.H.Tağızadənin fəaliyyətinin siyasi aspektlərini nəzərdən keçirərək, həmin fəaliyyəti üç mərhələyə ayırır. Müəllifin fikrincə, 1911-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən birinci mərhələdə S.H.Tağızadə inqilabçı, 1911-1934-cü illəri əhatə edən ikinci mərhələdə

<sup>1</sup> Yenə orada. s.54

<sup>2</sup> Yenə orada. s.43

<sup>3</sup> علوی سید علی. زندگی و زمانه ی سید حسن تقی زاده، تهران، موسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، 2006، چاپ اول، 446 ص.

<sup>4</sup> نعمتیور، طیبیه، زندگی سیاسی سید حسن تقی زاده. تهران، 1388، 167 ص. // <http://etd.ut.ac.ir>  
<sup>5</sup> باستاتانیاریزی، محمد ابراهیم، آتش در زیر پنجره، // «ایران نامه»، سال بیست و یکم، 1382، شماره 1-2، ویژه سید حسن تقی زاده، 2، 103-83.

<sup>6</sup> بهنام جمشید، تقی زاده و مسئله تجدد، // «ایران نامه»، سال بیست و یکم، 1382، شماره 1-2، ویژه سید حسن تقی زاده، ص. 67-58.

mülayim islahatçı, 1934-cü ildən sonrakı dövrü əhatə edən üçüncü mərhələdə idealları kənara qoymuş bir siyasətçi kimi çıxış edir.<sup>1</sup>

S.H.Tağızadənin modernləşdirmə sahəsində fəaliyyəti haqqında məlumat, həmçinin İranda modernləşdirməyə həsr olunmuş müxtəlif yazılarda rast gəlinir. Həmin yazılarda S.H.Tağızadənin modernləşdirmə sahəsində fəaliyyəti çox qısa şəkildə əks olunur.<sup>2</sup> Seyid Həsən Tağızadənin çoxcəhətli fəaliyyəti təkcə sənədlərdə, müxtəlif səpkili, rəsmi yazılarda deyil, eləcə də onun fərqli yerlərdə çıxışlarında, müxtəlif mövzulu yazılarında geniş əks olunmuşdur. Onun elmi, ədəbi, publisistik, epigrafik və s. irsi müəllifin 15 cildliyində toplanmışdır. Bunların arasında avtobioqrafik xarakterli xatirələri<sup>3</sup> xüsusi yer tutur. S.H.Tağızadənin xatirələri onun bioqrafiyasını hazırlayanların tədqiqatlarında əsas mənbə funksiyasını yerinə yetirir və xatirələrdə əks edilən tarixi hadisələr haqqında verilən məlumatlar obyektiv xarakter daşıdığından ilkin mənbə kimi istifadə edilə bilər. S.H.Tağızadənin çoxcildlik elmi, elmi-publisistik, siyasi-ideoloji irsinin müəyyən hissəsi dissertasiyanın əsas mənbə və ədəbiyyat bazasını təşkil edir. Tədqiqat işinin S.H.Tağızadənin modernləşmə ideologiyası sahəsində fəaliyyəti ilə bağlı hissəsi onun yazıları və çıxışlarının mətnləri əsasında yazılmışdır.

Nəhayət, bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, İran İslam Respublikasının rəsmi ideoloqları və tərəfdarlarının, İran siyasi rejiminə müxalif, mühacir və əsasən obyektiv mövqe tutan müəlliflərin yazılarında S.H.Tağızadənin fəaliyyətinin əks cəhətləri işıqlandırılır və bir-birinə zidd mövqedən dəyərləndirilir. Bu da həqiqətin aşkar edilməsinə yardım edir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiyanın əsas məqsədi XIX əsrin II yarısından və XX əsrin son rübünə qədər İranda baş verən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi proseslərin gedişində ölkənin müasirləşdirilməsi istiqamətində atılmış addımları, bu sahədə tanınmış ictimai-siyasi xadimlərdən və ziyalılardan biri olan Seyid Həsən Tağızadənin, İranın modernləşdirilməsində rolunu və yerini müəyyənləşdirməkdən, bunlara aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Qeyd olunan məqsədi nəzərə alaraq, dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

<sup>1</sup> کاتوزیان همایون، محمد علی، سید حسن تقی زاده، سه زندگی در یک عمر، // «ایران نامه»، سال بیست و یکم، 1382، شماره 1-2، // ویژه نامه سید حسن تقی زاده، ص. 4-35، ص. 23، 20، 9، 13.

<sup>2</sup> Liberalism in Iran/ <http://en.wikipedia.org>

<sup>3</sup> [تقی زاده س.ح.] زندگی طوفانی، خاطرات سید حسن تقی زاده، به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، تهران، انتشارات محمدعلیاعلمی، نشر 1368، 421 ص.

- XIX əsrin II yarısında İranda siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlili əsasında ölkədə modernləşmə prosesini tarix elminin son nailiyyətləri və qaynaqları əsasında tədqiq etmək;

- İranda modernləşmə hərəkatının yaranması və bu ideyaların formalaşması prosesini, islahat cəhdlərini tədqiq edərək onların mahiyyətini açmaq;

- İranda modernizm ideyalarının ilk ideoloqlarının fəaliyyətini araşdırmaq;

- S.H.Tağızadənin ictimai-siyasi görüşlərini nəzərdən keçirərək, onun ictimai-siyasi xadim kimi formalaşması prosesini izləmək;

- İranın daxili və xarici vəziyyəti zəminində ölkənin siyasi və iqtisadi müstəqilliyi ilə əlaqədar S.H.Tağızadənin fəaliyyətinin obyektiv işıqlandırmaq;

- İran xalqının mədəni tərəqqisi işində S.H.Tağızadənin elmi-ədəbi fəaliyyətini qiymətləndirmək;

- İranda modernləşmə prosesində əsas S.H.Tağızadənin yerini və rolunu göstərmək.

**Dissertasiya işinin metodoloji əsası.** Tarixilik prinsipi, sistem-struktur təhlil, ictimai şüurun nisbi müstəqilliyi, modernləşmə nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını təşkil edir. Dissertasiya işinin metodologiyasının əsasını ümumi elmi prinsiplər, ilk növbədə tarixilik və obyektivlik prinsipləri təşkil edir. Hər iki prinsipin qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilməsi hadisə və predmetlərin bütün təzahür formalarını və konkret tarixi şəraitdə S.H.Tağızadənin modernləşmə sahəsində fəaliyyətinin meydana gəlməsi və sonrakı təkamülünü tədqiq etməyə imkan vermişdir. Tədqiqat işində, həmçinin tarixi-genetik, tarixi-müqayisəli və tarixi-sistem kimi elmi metodlardan istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin metodologiyasının əsasını təşkil edən əsas prinsiplərdən biri də fars və digər dillərdə yazılmış S.H.Tağızadənin ictimai-siyasi, elmi-mədəni fəaliyyətinə toxunan əsər və məqalələrdə irəli sürülmüş fikir və mülahizələri nəzərə alan müqayisəli təhlildir. Mövzunun tədqiqi zamanı təbiətin, cəmiyyətin və idrakın ən ümumi inkişaf qanun və kateqoriyalarına, tarixi ədəbiyyata, mətbuata, elmi hesabat və dissertasiyalara istinad edilmişdir.

**Dissertasiyanın elmi yeniliyi.** Dissertasiya işində Azərbaycan tarix-şünaslığında, şərqşünaslıq elmində ilk dəfə olaraq XIX əsrin II yarısı - XX əsrin son rübünə qədər İranda modernləşdirmə uğrunda hərəkat, modernləşdirmə cərəyanları, ölkənin modernləşdirilməsində Azərbaycan

ziyalısı Seyid Həsən Tağızadənin rolu xüsusi tədqiqat obyekti olmuşdur. Bu məqsədlə ilk dəfə olaraq, İranda son zamanlar çapdan çıxmış sənədli materiallar və monoqrafiyalar Azərbaycan şərqşünaslıq və tarix elmində elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Dissertasiyanın mühüm yeniliklərindən biri S.H.Tağızadənin Məşrutə hərəkatı dövründəki fəaliyyətinə aydınlıq gətirmək, mühacirət dövründə xarici ölkələrdə göstərdiyi fəaliyyəti izləmək olmuşdur. Həmçinin bu prosesdə Azərbaycanın bir sıra ictimai-siyasi xadimləri (M.Ə.Talıblı, M.Ə.Rəsulzadə və b.) ilə əlaqələrinin üzə çıxarılması və araşdırılması da işin elmi dəyərini artırır.

Dissertasiyadakı mühüm yeniliklərdən biri də S.H.Tağızadənin elmi-pedaqoji, ədəbi, nəşirlik fəaliyyətinə aydınlıq gətirilməsi, onların ilkin qaynaqlar əsasında öyrənilməsi olmuşdur.

**Dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.** Dissertasiyada gətirilən fakt və materiallardan, çıxarılan nəticələrdən respublikanın ali məktəblərində Asiya və Afrika ölkələri tarixinin, Yaxın və Orta Şərq ölkələri tarixinin, İran tarixinin, Azərbaycan tarixinin və xüsusi kursların tədrisi zamanı istifadə oluna bilər. Eyni zamanda dissertasiya mövzusunun bütövlükdə seçmə fənn kimi tədrisi də məqsədəuyğundur. Dissertasiyadakı müddəalardan və çıxarılan nəticələrdən ölkənin modernləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər zamanı təkanverici amil kimi istifadə oluna bilər.

**Tədqiqatın aprobasiyası.** Dissertasiya AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “İran tarixi və iqtisadiyyatı” şöbəsinin 27 iyun 2012-cu il tarixli 8 sayılı iclasında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin 15-dən çox məqaləsində öz əksini tapmışdır.

**Dissertasiyanın quruluşu.** Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun elmi aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyekti və predmeti, nəzəri-metodoloji əsası, elmi yeniliyi, elmi-təcrübi əhəmiyyəti göstərilir, mövzunun tarixşünaslıq və mənbə bazası təhlil edilir.

Dissertasiyanın **I fəsl**i “XIX-XX əsrin əvvəllərində İranda ilk modernləşmə cəhdləri və modernləşmə ideologiyasının meydana gəlməsi” adlanır. Fəsil 3 yarım-fəsildən ibarətdir. “XIX- XX əsrin əvvəllərində İranda sosial-iqtisadi siyasi və mədəni vəziyyət” adlı birinci yarım-fəsildə ölkədən ümumi inkişaf istiqamətləri təhlil olunur və göstərilir ki, İranda tarixi, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni proseslər bir-biri ilə global və regional üstünlük uğrunda mübarizə aparan Fransanın, İngiltərənin və Rusiyanın İranı öz xarici siyasət orbitinə cəlb etməyə yönəlmiş siyasətləri ilə müəyyən olunurdu. İran Rusiya ilə müharibələrdə (1804-1813, 1826-1828) məğlub olaraq Rusiyadan, daha sonra Əfqanıstan üzərində suverenlik məsələsində məğlub olaraq İngiltərədən asılı vəziyyətə düşməyə başlayır. Müharibədə qalib gələn Rusiya və İngiltərə İrana “dinc” nüfuz siyasəti yeritməyə başlayırlar, başqa sözlə, İran kapital idxal edən və xammal ixrac edən ölkəyə çevrilir.

Dinc nüfuzun ən mühüm vasitələrindən biri İranın iqtisadi, maliyyə, infrastruktur sahələrinə birbaşa nəzarət qurmaq imkanı verən çoxsaylı imtiyazların əldə edilməsi idi. İranın dünya siyasi və iqtisadi təsərrüfat sisteminə periferiya kimi cəlb edilməsi, qeyri-bərabər iqtisadi-ticarət əlaqələri iqtisadi və siyasi asılılığın güclənməsinin əsasını təşkil edir, ictimai həyatın inkişafına mənfə təsir göstərir. Eyni zamanda yeni iqtisadi münasibətlərin, yeni sosial elementlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır. XIX əsrin son rübündən sürətlənən həmin proses İranın daxili siyasi-ictimai, iqtisadi, mədəni və beynəlxalq münasibətlərinin əsasını müəyyən edir. Xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsi kənd təsərrüfatının strukturunu dəyişdirir, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin genişlənməsinə, feodal hakim təbəqənin siyasi hakimiyyətinin zəifləməsinə, sosial bərabərsizliyin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Tədricən güclənməkdə olan yeni sosial təbəqələr xarici asılılığın azalması, yeni münasibətlərin hüquqi cəhətdən təsbit olunması, öz fəaliyyəti və inkişafı üçün şərait yaradılmasını tələb edirdilər.<sup>1</sup>

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarım-fəslə “İranda XIX əsrdə islahat

---

<sup>1</sup> Иран, Очерки новейшей истории. - Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. - 409 с. s.28.

aparmaq cəhdləri” adlanır və bu bölmədə siyasi elitanın nümayəndələri və mütərəqqi sosial qrupların ictimai həyatın müxtəlif sahələrində islahat aparmaq cəhdləri və onun nəticələri nəzərdən keçirilir. İranın Rusiya ilə Cənubi Qafqaz uğrunda müharibədə məğlub olması (1804-1813) onun hərbi-texniki sahədə Qərbdən çox geri qaldığını nümayiş etdirmiş, həmin geriliyi aradan qaldırmaq üçün islahatlar aparmaq ideyasının meydana gəlməsi və həmin istiqamətdə tədbirlər görülməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, İranda XIX əsrin əvvəllərində hərbi və texniki təchizat sahəsində modernləşmə həyata keçirilməyə başlamış, əvvəlcə fransız, sonra ingilis müşavir və təlimatçıların rəhbərliyi ilə ölkədə yeni tipli nizami ordu təşkilinə və silah istehsalına başlanmışdır.

İranda ikinci, daha geniş və əsaslı islahatlara XIX əsrin birinci yarısının sonlarında başlanmış və ilk illər uğurla davam etmişdir. Lakin mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsi, ictimai, iqtisadi, sosial münasibətlərin tənzimlənməsi, yeni ordu quruculuğu, iqtisadi inkişafın təmin olunmasına yönəlmiş geniş islahatlar böyük müqavimətlə rastlaşmışdır. Babilik üsyanı (1848-1851) yatırıldığından, hakim feodal dairələr ümumi təhlükənin sovuşduğunu hiss edərək islahatlara və onun təşəbbüskarı sədr-əzəmi M.Tağı-xana qarşı çıxaraq islahatların dayandırılması, sədr-əzəmin vəzifəsindən kənar edilməsi və qətlinə nail oldular.<sup>1</sup> Bununla yanaşı, islahat zamanı həyata keçirilmiş bir sıra sosial-infrastruktur yenilikləri mədəni həyatın mühüm vasitələri kimi öz varlığını qoruyur.

XIX əsrin 60-cı illərin əvvəllərindən xarici təbəələrə infrastruktur sahəsində imtiyazlar verilməsinə başlanması həmin sahələrdə islahat keçirmək imkanını aradan qaldırırdı. Buna görə hakim dairələr əsas diqqəti siyasi, hüquqi sistemdə bəzi dəyişikliklər etməyə yönəlmişlər. Nəsrəddin şah (1848-1896) 1858-1859-cu illərdə Avropa tipli nazirlər kabineti yaratmaq, qanunvericilik sahəsində məşvərətçi orqan yaradılmasına təşəbbüs göstərmişdir.<sup>2</sup> Lakin az sonra həmin yeniliklər unudulmuş, əvvəlki idarəetmə üsulu bərpa olunmuşdur. 1870-ci illərdə sədr-əzəm Mirzə Hüseyn xan Moşir od-Dövlə hüquq sahəsində islahat keçirməyə təşəbbüs göstərərək yerlərdə hərbi və mülki hakimiyyətin münasibətlərini tənzimləyən qanun tərtib etdi. Qanuna əsasən yerli mülki hakimiyyət hərbi hakimiyyətdən ayrılmalı verilməli idi. Qanun məhkəmə sahəsində ruhanilərin hakimiyyətini

<sup>1</sup> Cronin, Stephanie. Building a new army: Military reform in Qajar Iran. War and Peace in Qajar Persia: Implications past and present. - London and New York: Routledge, 2008. – 234 p. , s.47-87

<sup>2</sup> اعتماد السلطنة محمد حسن خان، المآثر والآثار، به كوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر، 1363، ص. 330، ص. 144.

məhdudlaşdırırdı.<sup>1</sup> Lakin mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti nəticəsində hüquqi dövlət yaratmaq sahəsində ilk və məhdud təşəbbüs uğursuzluğa düşər oldu.<sup>2</sup> Sonuncu dəfə sədr-əzəm Mirzə Əli xan Əmin od-Dövlə islahatlar keçirməyi planlaşdırsa da, xarici və daxili irticanın müqaviməti nəticəsində qısa müddətdən sonra hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı (1896-1898).<sup>3</sup>

İrənin xarici asılılığının güclənməsi şəraitində xarici əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində müxtəlif sahələrdə modernləşmə prosesi davam etdirilirdi. Xarici təbəələr İrəndə əldə etdikləri imtiyazları reallaşdırmaq sahəsində fəaliyyət göstərərək iqtisadi, ictimai, mədəni həyata bir sıra yeniliklər gətirmişlər. İrənin dünya təsərrüfat sisteminə cəlb edilməsi nəticəsində iqtisadi münasibətlərdə, sosial strukturda çox çətinliklə və ləng də olsa modernləşmə baş verirdi. Modernləşmə prosesi ən geniş və ardıcıl şəkildə mədəniyyət sahəsini əhatə edirdi.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “İrəndə modernləşmənin ilk ideoloqları” adlanan üçüncü yarımfəslində göstərilir ki, İrəndə əsaslı islahatlar uğursuzluğa düşər olsa da, mədəniyyət sahəsində isə yeniliklər nisbətən genişlənir və dünyagörüşü baxımından müasir olan azsaylı ziyalı təbəqəsinin yaranmasına şərait yaradır. Həmin ziyalılar İrənin daxili, beynəlxalq vəziyyətinin əsaslı problemlərini, onların aradan qaldırılması yollarını müəyyən etməyə çalışırdılar. Avropa mədəniyyəti ilə bilavasitə tanış olan ziyalılar İrənin bütün sahələrdə geriliyinin aradan qaldırılması, tərəqqi etməsi və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üçün Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri və cəmiyyətlərinə nümunə kimi baxaraq İrənin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatını həmin nümunə əsasında qurmaq, Avropa nailiyyətlərini mənimsəmək, modernləşmə ideyasını irəli sürərək modernləşmənin zəruriliyini əsaslandırmağa çalışırlar.

İrəni elmi, ictimai-mədəni fikrində modernləşmə ideologiyasının əsas nümayəndələri kimi M.F.Axundovun (1812-1878), Mirzə Mülküm xanın (1833-1908), Mirzə Yusif Müstəşar od-Dövlənin (1823-1895), Zeynalabdin Marağayinin (1837-1910) və Əbdürrəhim Talıbovun (1834-1811) adları qeyd olunur. M.F.Axundov İrəndə modernləşmə ideyasının meydana gəlməsi və inkişafına həlledici təsir göstərmişdir. Mirzə Mülküm xan və Mirzə Yusif xan Moşir od-Dövlə ilə geniş şəkildə fikir mübadiləsi aparan

<sup>1</sup> فتاحزاده، رحمان. میرزا حسین خان سپهسالاری قزوینی (مشیر الدوله) // [www.pajoohe.com](http://www.pajoohe.com)

<sup>2</sup> میرزا حسین خان سپه سالار // <http://fa.wikipedia.org>

<sup>3</sup> سیاحتنامه ابراهیم بیگ // <http://fa.wikipedia.org>

M.F.Axundov onların modernləşmə ideologiyasının mütərəqqi məzmun kəsb etməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

İranda modernləşmənin ilk ideoloqu hesab edilən Mirzə Mülküm xan ilk siyasi islahat layihəsinin müəllifi idi.<sup>1</sup> Mirzə Mülküm xan konstitusiyalı monarxiya, hakimiyyətin bölünməsi, siyasi-icra strukturların fəaliyyətinin qanunlarla tənzimlənməsi, hüquq bərabərliyi və s. ideyaları irəli sürürdü.<sup>2</sup> O, öz ideyalarını təbliğ etmək üçün mason tipli cəmiyyət – “Fəramuşxana” təşkil etmişdi. Mirzə Yusif xan Müstəşar od-Dövlənin də modernləşmə ideologiyasının mərkəzi komponentini qanun təşkil edir. O da Avropa modelinin İran reallığına tətbiq edilməsinin ölkənin tərəqqisini əsas hesab edirdi.<sup>3</sup> Tanınmış modernləşmə ideoloqlarından biri olan Əbdürrəhim Talibov isə daha çox maarifçi rolunda çıxış etmişdir. M.Ə.Talibov siyasi liberalizm, sosial-demokratiya ideyalarını təbliğ etmiş, elm, azadlıq və qanunun hakimiyyəti və milli adət-ənənələrin qorunub saxlanması tərəfdarı olmuşdur. İranın şərti olaraq modernləşmə ideoloqlarından hesab edilən Z.Marağayi isə əsasən konstitusiyalı monarxiya ideyasının tərəfdarı idi.<sup>4</sup> Bu ideoloqlar əsasən Avropa modeli əsasında siyasi sistemin modernləşməsinin zəruriliyini əsaslandırmağa çalışmışlar. Həmin ideologiyanın əsas prinsiplərinin İranda tətbiq edilməsi üçün münasib ictimai zəmin mövcud deyildi. Bununla belə, modernləşmə ideologiyasının meydana gəlməsi siyasi şüurun müəyyən səviyyəyə yüksəlməsini əks etdirirdi. Başqa sözlə, cəmiyyətin əsas problemlərinin dərk edildiyi, onun həlli yollarının müəyyən edilməsinə cəhd edildiyini söyləmək olar.

Dissertasiyanın **II fəsl** “Seyid Həsən Tağızadənin ictimai-mədəni və elmi fəaliyyəti” adlanır. Fəsil 3 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “Seyid Həsən Tağızadənin dünyagörüşünün formalaşması” adlanır. Fəsildə S.H.Tağızadənin təhsili və məfkurəsinin formalaşmasına təsir edən məqamlar nəzərdən keçirilir. Ali ruhani ailəsində anadan olan, kiçik yaşlarından dini təhsil almağa başlayan Seyid Həsən Tağızadə müstəqil şəkildə dünyəvi elmləri öyrənməyə başlayır, müxtəlif məktəblərdə müxtəlif müddətə təhsil almaqla məşğul olur. 1896-cı ildə Müzəffərəddin şahın hakimiyyətə gəlişindən sonra mədəni-mənəvi sahədə baş verən müəyyən canlanma və Cənubi Azərbaycan,

<sup>1</sup> میرزا ملکم خان (1908-1833). (متون کلاسیک) . <http://www.gozaar.org/>

<sup>2</sup> Yenə orada.

<sup>3</sup> Бабаева Н. Из истории общественно - политический мысли Южного Азербайджана (последняя четверть XIX – начало XX в). - Баку: Елм, 1995. - 80 с. , s.68-69.

<sup>4</sup> Yenə orada, s.53.

xüsusən Təbrizin İranın bütün sahələrində ən inkişaf etmiş və qabaqcıl bir məkan olması S.H.Tağızadənin dini təhsilin növbəti (ictihad) mərhələsinə davam etdirməkdən imtina etməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Onun müstəqil şəkildə dünyəvi elmləri, xarici dilləri öyrənməsi dünyəvi fikirlərinin formalaşmasının əsasını təşkil etmişdir. Avropa mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə tanış olan S.H.Tağızadənin dünyagörüşündə əsaslı dəyişiklik baş vermiş, mütərəqqi baxışlar, modernləşmə ideyaları əsas komponentləri təşkil etmişdir. S.H.Tağızadənin 1904-cü ildə Cənubi Qafqaza – Tiflis şəhərinə, oradan Türkiyəyə və Misirə səfər etməsi dünyəvi, elmi, modernləşmiş dünyagörüşünün formalaşmasının başa çatmasına həlledici təsir göstərmişdir. Onun Tiflisdə modernləşmənin qızgın tərəfdarları olan azərbaycanlı ziyalılar M.A.Şahtaxtlı, C.Məmmədquluzadə, O.F.Neman-zadə ilə görüşləri həyat yolunun müəyyən edilməsində böyük rol oynamışdır.<sup>1</sup>

Dissertasiyanın ikinci fəslinin “Seyid Həsən Tağızadənin ictimai-mədəni fəaliyyəti” adlanan ikinci yarım fəslində araşdırılan məsələ modernləşmə prizmasından nəzərdən keçirilir. Seyid Həsən Tağızadə ictimai fəaliyyətə maarifçi kimi başlayır: yeni tipli məktəbin, elmi jurnalın təsisçilərindən biri kimi çıxış edir, tədris və elmi-publisistik əsərin tərcüməsi ilə məşğul olur və elmi-informativ kitabın həmmüəllifi kimi çıxış edir. Bundan sonra S.H.Tağızadə İranda və xaricdə müxtəlif aktual siyasi, ictimai, mədəni məsələlərlə bağlı çıxışlarıdır, məqalələr yazır, cəmiyyətlər təşkil edir, jurnal nəşr etdirir. İranda meydana gələn əsas müasir mədəni qurumların təsisçilərindən biri, rəhbəri kimi çıxış edir. S.H.Tağızadə əvvəlcə xaricdə (Londonda 1936-1941), sonra İranda (1951-1957) ali məktəbdə tədrislə məşğul olur, İranı beynəlxalq şərqşünaslıq konqreslərində təmsil edir, İranda keçirilən beynəlxalq İranşünaslıq konqresinə sədrlik edir. İctimai-mədəni sahə Seyid Həsən Tağızadənin fəaliyyətinin mühüm hissəsini təşkil edir. O, yeni ictimai-mədəni təsisatların yaradılmasında, yeni mütərəqqi ideyaların, elmi biliklərin təbliğində fəal iştirak edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü yarım fəslində “Seyid Həsən Tağızadənin elmi fəaliyyəti” adlanır. Paraqrafda S.H.Tağızadənin elmi fəaliyyət sahəsinə gətirdiyi yeniliklər araşdırılır. Seyid Həsən Tağızadənin elmi fəaliyyəti şərti olaraq elmi əsərlərin tərcüməsi, tədris elmi-informativ kitabın yazılması və elmi jurnalın təsis edilməsi ilə başlanır. O, 1920-1922-ci

<sup>1</sup> [تقی زاده س.ح.] زندگی طوفانی، خاطرات سید حسن تقی زاده، به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، تهران، انتشارات محمدعلی علم، نشر 1368، 421 ص، ص. 38.

illərdə təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Kave” jurnalında İran ədəbiyyatı, tarixi haqqında elmi məqalələr dərc etdirir. S.H.Tağızadə 1935-ci ildə “Ərəb və Ərəbistan tarixi” əsərini yazmışdır. Onun əsas elmi əsəri qədim İran təqviminə həsr olunmuş “Qahşomari dər İran-e qədim”<sup>1</sup> əsəridir. Kitab bütün cəhətlərdən Avropa elmi standartları səviyyəsində yazılmışdır.

S.H.Tağızadənin elmi irsinin öyrənilməsi göstərir ki, onun elmi əsərləri əsas metodoloji tələblərə: tarixilik, obyektivlik, məntiqilik, hadisələri digər hadisələrlə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə tədqiq etmək, dəyişmək və inkişafda nəzərdən keçirmək tələbinə cavab verir.

Dissertasiyanın **III fəsl**i “Seyid Həsən Tağızadənin İranı modernləşdirmək cəhdləri” adlanır və 2 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “Seyid Həsən Tağızadənin siyasi sistemin modernləşməsi sahəsində fəaliyyəti” adlanır. İran parlamentinə Təbrizdən deputat seçilən S.H.Tağızadə öz siyasi baxışlarını reallaşdırmaq üçün imkan əldə edir. O, I çağırış İran parlamentində (1906-1908) fəaliyyət göstərərək parlamentin işinin Avropa standartlarına uyğun şəkildə təşkil edilməsinə, Əsas Qanuna Əlavənin ruhanilərin hakimiyyətinə təbə edilməməsi, qanunvericilik aktlarının müasir tələblərə cavab verməsi sahəsində ciddi səy göstərmişdir. S.H.Tağızadə və Azərbaycan deputatları Əlavəyə vətəndaşların hüquq bərabərliyi haqqında maddənin daxil edilməsinə, “Əyalət və vilayət əncümənləri haqqında qanun” qəbul edilməsinə, mətbuat haqqında qanunun müasir tələblərə cavab verməsinə nail olmuşlar.<sup>2</sup>

Seyid Həsən Tağızadə II çağırış məclisə seçkilər haqqında qanunu hazırlamaq səlahiyyəti almış Azərbaycan əncüməninə qeyri-formal məsləhətçisi kimi çıxış edərək qanunun nisbətən sadələşdirilməsinə nail olmuşdur.<sup>3</sup> Seyid Həsən Tağızadə II çağırış parlamentdə (1909-1911) qısa müddətli (1909-1910) fəaliyyəti zamanı məclisdə demokrat fraksiyasına başçılıq etmiş, qəbul edilən qanunvericilik aktlarının mümkün qədər müasir tələblərə cavab verən səviyyə və məzmununda tərtib edilməsinə çalışmışdır. Həmin dövrdə onun siyasi sistemin modernləşməsi sahəsində ən mühüm addımlarından biri İranda ilk dəfə yeni tipli siyasi partiyanın – Demokrat

<sup>1</sup> تقی زاده س.ح. مقالات تقی زاده (جلد دهم)، «گاهشماری در ایران قدیم»، زیر نظر ایرج افشار، تهران، انتشارات شکوفان، 1357، 389 ص.

<sup>2</sup> مذاکرات مجلس ملی. مجلس اول [www.ical.ir](http://www.ical.ir).

<sup>3</sup> Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов. - Москва: Изд-во ИМО, 1957, 560 с., с.395-396.

partiyasının yaradılması işinə və partiya rəhbərlik etməsidir.<sup>1</sup> Demokratik fraksiyası, Demokrat partiyasının fəaliyyətinin nisbətən radikal və dünyəvi xarakter daşması Seyid Həsən Tağızadə ilə əlaqələndirildiyindən mühafizəkar qüvvələr onun parlament və İrandan çıxarılmasına (1910) nail oldular. S.H.Tağızadənin İrani tərk etməsi ilə siyasi sistemi modernləşdirmək sahəsində birbaşa iştirakı və məhsuldar fəaliyyət dövrü başa çatır. Bundan sonra müxtəlif vaxtlarda qanunvericilik və icra hakimiyyətində təmsil olunan S.H.Tağızadə İranda həyata keçirilən modernləşmə siyasətini müxtəlif vasitə və üsullarla müdafiə etmiş, onun daha mütərəqqi xarakter daşmasına təsir göstərməyə çalışmışdır.

Üçüncü fəslin “Seyid Həsən Tağızadənin modernləşmə sahəsində ideoloji fəaliyyəti” adlanan ikinci bölməsində göstərilir ki, Seyid Həsən Tağızadə ictimai, mədəni və siyasi fəaliyyətə başladığı zamandan Qərb mədəniyyətinin mənimsənilməsinin zəruriliyini dərk etmişdi. O vurğulayırdı ki, öz dövrünün mədəniyyətini qəbul etməyən hər bir millət məhvə məhkumdur.<sup>2</sup> S.H.Tağızadənin modernləşmə ideoloqu kimi formalaşması birinci çağırış İran parlamentində fəaliyyəti zamanı baş verir. O, istər məclisin fəaliyyətinin, istərsə də qanunvericilik aktlarının Avropa modelinə uyğun olmasının vacibliyini əsaslandırmağa çalışırdı. S.H.Tağızadənin iştirakı və ya rəhbərliyi ilə tərtib edilən Demokrat partiyasının proqramı göstərirdi ki, o, liberalizm səviyyəsinə yüksələrək dinin siyasətdən ayrılması<sup>3</sup> ideyası ilə çıxış edir, XX əsrin Şərq və İran üçün modernləşmə dövrü olduğunu vurğulayır.<sup>4</sup>

I Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra dünyada və İranda cərəyan edən prosesləri yaxından izləyən Seyid Həsən Tağızadə “İranlaşma” və sovetləşmə ideyalarına alternativ olaraq modernləşmə və vesternizasiya ideyasını irəli sürür.<sup>5</sup> XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında S.H.Tağızadə ölkənin müstəqilliyi, tərəqqi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün iqtisadi inkişafa, sənayeləşməyə, ilk növbədə kənd təsərrüfatının inkişafına, səhiyyə və ibtidai təhsilin təşkil

<sup>1</sup>Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 годов. - Москва: Изд-во ИМО, 1957, 560 с., s.406.

<sup>2</sup> بهنام جمشید، تقی زاده و مسئله تجدد، // «ایران نامه» سال بیست و یکم، 1382، شماره 1-2، ویژه سید حسن تقی زاده، ص. 67-58.

<sup>3</sup> تاریخ تهاجم فرهنگی غرب، نقش روشنفکران وابسته (4). سید حسن تقی زاده، تهران، موسسه فرهنگی قدری ولایت، 1377، ص. 236، با عکس، فوتو، نمونه. s. 111.

<sup>4</sup> بهنام جمشید، تقی زاده و مسئله تجدد، // «ایران نامه» سال بیست و یکم، 1382، شماره 1-2، ویژه سید حسن تقی زاده، ص. 60-59.

<sup>5</sup> تقی زاده س.ح. دوره جدید (مقاله اصلی) // «کاوه»، شماره یک، 14 شهریور ماه قدیم یزدگردی = 22 ژانویه 1920، ص. 280-279.

olunmasına nail olmağın vacibliyini göstərir.<sup>1</sup> Qeyd etmək lazımdır ki, İranda 1920-ci illərin əvvəllərindən modernləşmə tədbirləri həyata keçirilməyə başlayır və tezliklə geniş və sisteməlik forma kəsb edir. Gənc modernləşmə tərəfdarlarını özündə birləşdirən “Təcəddüd” (Yeniləşmə) partiyasının proqramında sənayeləşmə, dinin dövlətdən ayrılması və qeyri-fars etnik birliklərin assimilyasiya edilməsi əsas tələblər idi.<sup>2</sup> Seyid Həsən Tağızadə həmin dövrdə artıq dinin dövlətdən ayrılması və zorakı assimilyasiyadan danışmır. O, vesternizasiya ideyasından da geri çəkilməyə başlayır və həyat fəaliyyətinə mane olmayan adət-ənənələrin qorunmasının vacibliyini qeyd edir.<sup>3</sup> Seyid Həsən Tağızadə ifrat millətçiliyi tənqid edir, demokratik hakimiyyətin, mötədil azadlıqların bərqərar olması və təmin edilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

1950-ci illərdə siyasi partiyaların yaradılması, dövlət məmurlarının siyasətdən kənarlaşdırılması, geniş təbəqələrin hakimiyyətdə iştirakının vacibliyini ön plana çəkirdi. O yazır: “Bu yolu keçmədən, gücə və zorakılığa arxalanmağın yalnız, şübhəsiz ki, təhlükəli nəticəsi ola bilər”.<sup>4</sup> 1950-ci illərin II yarısından İranda vesternizasiya meyli və ona müqavimət güclənir, nəinki zahirən modernləşməyə, eləcə də bütövlükdə modernləşməyə qarşı çıxaraq üçüncü yol axtarışı ilə məşğul olmağa başlayırlar. Geniş tənqiddə məruz qalan S.H.Tağızadə modernləşmə haqqında baxışlarını geniş şərh edir.<sup>5</sup> Seyid Həsən Tağızadənin Qərb mədəniyyətinin mənimsənilməsi adlı silsilə çıxışlarının mətninin diqqətlə araşdırılması göstərir ki, o, mədəniyyət, onun tarixi mərhələləri haqqında elmi anlayışa malik idi.<sup>6</sup> O, vesternizasiyanın – zahirən avropalaşmağın modernləşmənin ruhu ilə heç bir əlaqəsi olmadığını ön plana çəkir. S.H.Tağızadə mədəni, inkişaf etmiş cəmiyyətə yüksəlməyin əsas şərtlərinin azadlığın genişlənməsi, sosial qrupların siyasi hakimiyyətdə iştirakı, Qərb modelinə uyğun siyasi hakimiyyət, təəssüb və xurafatdan azad olunmuş din, ədalətə əsaslanan vətənpərvərlik, ifrat millətçilikdən uzaqlaşmaq, tolerantlıq və ya

<sup>1</sup> تقی زاده س.ح. مقدمات آینده روشن، // «آینده»، 1925، شماره اول، ص. 17-25.

<sup>2</sup> <http://en/fa.wikipedia.org>

<sup>3</sup> بهنام جمشید، تقی زاده و مسئله تجدد، // «ایران نامه» سال بیست و یکم، 1382، شماره 1-2، ویژه سید حسن تقی زاده، ص. 67-68، ص. 61.

<sup>4</sup> مقالات تقی زاده با انضمامی «از پرویز تا چنگیز»، «مانی و دینی او»، زیر نظر ایرج افشار، انتشاراتشکوفان، ص. 25-36، جلد نهم، 1319+79+13 (با حروف الفبایی) صورت مدارک.

<sup>5</sup> تقی زاده س.ح. اخذ تمدن خارجی، خطابه اول // «یغما»، 1339، شماره نهم، ص. 414-426.

<sup>6</sup> Yenə orada.

dözümlülükdən<sup>1</sup> ibarət olduğunu göstərir. S.H.Tağızadə azadlıq anlayışına xüsusi yer ayırır.<sup>2</sup> Vətəndaşların vətənə (vətənpərvərlik) və bir-birinə bağlılığı (milli vəhdət) rifah və azadlığın, o cümlədən siyasi, sosial, mədəni, etnik azadlığın səviyyəsi ilə müəyyən olunur.<sup>3</sup>

Beləliklə, Seyid Həsən Tağızadənin modernləşmə ideologiyası elmi, obyektiv əsaslara dayanır. Modernləşmiş cəmiyyətin əsas struktur komponentlərini azadlıq və dözümlülük, mühüm ünsürlərini vətənpərvərlik, fərdi və kollektiv hüquqların təsbit və təmin edilməsi, ifrat millətçiliyə yol verilməməsi, təhsil və s. təşkil edir. S.H.Tağızadənin modernləşmə ideologiyası yalnız hakim təbəqələrin deyil, həm də ümummilli maraqların təmin edilməsinə xidmət edirdi. S.H.Tağızadənin modernləşmə ideologiyası bütövlükdə Avropa siyasi, sosial, mədəni, etik dəyərlərinin mənimsənilməsi və modelinə əsaslandığından İranda XX əsrin 60-cı illərindən başlanmış daha geniş miqyaslı modernləşmə siyasətində onun tam azadlıq, tolerantlıq və ifrat millətçilikdən uzaqlaşmaq prinsiplərinə nəinki əməl olunmamış, əksinə siyasi sistem mahiyyətcə daha da mühafizəkarlaşmış, tolerantlıq bərqərar olmamış, hakim millətçilik daha da güclənmişdir. İqtisadi sahə nəzərə alınmasa digər sahələrdə birtərəfli modernləşmə tədbirləri həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar və digər səbəblər 1978-1979-cu illərdə İranda İslam inqilabının baş verməsinə zəmin yaratmış və inqilabdan sonra cəmiyyətin həyatının bütün sahələri dini norma və prinsiplərə, eləcə də ruhanilərin hakimiyyətinə tabe edilmiş, elmi, iqtisadi, texniki sahədə modernləşmə davam etdirilsə də, hüquq-məhkəmə, mədəniyyət və mədəni-məişət sferasında şəriət qaydaları tətbiq edilmişdir. İran cəmiyyəti inkişaf etmiş, mədəni cəmiyyət səviyyəsinə yüksəlmək üçün bir çox maneələri aradan qaldırmağa məcburdur. Bu da Seyid Həsən Tağızadənin modernləşmə ideologiyasının öz aktuallığını saxladığını göstərir.

Dissertasiyanın Nəticə hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuş, əsas müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqatda aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. XX əsrin əvvəllərində İranın dünya siyasi və iqtisadi-təsərrüfat sistemində periferiya kimi cəlb olunması onun siyasi, iqtisadi asılılığına, hakim feodal münasibətlərinin saxlanması, eyni zamanda iqtisadi

<sup>1</sup> تقی زاده س.ح. اخذ تمدن خارجی، خطابه اول // «یغما»، 1339، شماره نهم، ص. 426-414

<sup>2</sup> Yenə orada. s. 479-462

<sup>3</sup> Yenə orada.

münasibətlərdə, sosial strukturda baş verən dəyişikliklər infrastruktur yeniliklərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

2. İranın Qərb dünyası ilə ilk qarşıdurmada uğursuzluğu hakim elitanın bir neçə dəfə lokal və ümummilli islahatlar keçirməsinə təkan versə də münasib şərait və lazımı sosial bazanın mövcud olmaması gözlənilən nəticə verməmişdir. Lakin iranlılar və xaricilər tərəfindən tətbiq edilən infrastruktur yenilikləri möhkəmlənərək genişlənməmişdir.

3. İranda baş verən dəyişikliklərin inikası və sonrakı genişlənmə prosesinin proqramı kimi, əsas xüsusiyyəti - Qərb mədəni və siyasi modelinin mənimsənilməsi olan modernləşmə ideologiyası formalaşmağa başlamışdır.

4. Ali rütbəli dindar ailəsində dünyaya gələn, dini təhsil alan Seyid Həsən Tağızadənin İranda genişlənən siyasi, ictimai, mədəni proseslərin təsiri və özünün şəxsi keyfiyyətləri əsasında dünyagörüşündə dini komponent elmi komponentlə əvəz olunmuşdur. O, Qərb mədəniyyətinin mənimsənilməsi ideyasını qəbul etmişdir.

5. Seyid Həsən Tağızadənin ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri onun yerli mədəni təsisatların yaradılmasında fəal iştirakı və həmin sahədə təşəbbüskarlığı ilə səciyyələnir.

6. Seyid Həsən Tağızadənin sabit modernləşmə mövqeyinin əsasını elmi yanaşma təşkil edir.

7. Seyid Həsən Tağızadə birinci və ikinci çağırış İran parlamentinin deputatı kimi siyasi sistemin modernləşməsi və genişlənməsi, qəbul edilən qanunların dünyəvi və demokratik məzmununa malik olması yolunda gərgin fəaliyyət göstərmiş, lakin mühafizəkar İran cəmiyyəti modernləşmə ideyalarının qəbuluna hazır olmadığı üçün onun bu söyləri əsasən reallaşa bilməmişdir.

8. Seyid Həsən Tağızadənin ictimai fəaliyyətinin ən mühüm sahələrindən biri modernləşmə ideologiyasının yaradılması olmuşdur. Onun bu sahədə fəaliyyəti əsasən üç mərhələdən keçmişdir: a) Avropa mədəniyyətini mənimsəmək; b) Avropa mədəniyyəti və adət-ənənələrini (vesternizasiya) mənimsəmək; c) Avropa mədəniyyətinin əsas prinsiplərini, ruhunu qəbul etmək, rəşional milli adət-ənənələri qorumaq.

9. Seyid Həsən Tağızadənin modernləşmə ideologiyası daha çox ümummilli məzmun daşıyırdı və özündə İran cəmiyyətinin modernləşmiş cəmiyyət səviyyəsinə yüksəlməsinin siyasi (azadlıq), ictimai-etik

(tolerantlıq), sosial vətənpərvərlik (antişovinizm), mədəni (təhsil) proqramını ehtiva edirdi.

10.İranda XX əsrin 60-70-ci illərində həyata keçirilən modernləşmə prosesinin yarımçıq xarakteri, həmçinin İslam inqilabından sonra da həmin sahədə İran cəmiyyətində dərin problemlərin mövcudluğu Seyid Həsən Tağızadənin modernləşmə ideologiyasının proqram hissəsinin əsas prinsiplərinin nəzərə alınmadığını və bu baxımdan öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxladığını göstərir.

**Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:**

1. İranda siyasi xadimlərin və məşrutəçilərin osmanlı mədəni mərkəzləri ilə əlaqələri // «Gənclik və elm həftəliyi» (7-11 dekabr 2009-cu il) çərçivəsində keçirilən “Azərbaycan elmi və təkliflər” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı, 2009, səh. 23-27

2. Seyid Həsən Tağızadənin Məşrutə hərəkətində iştirakı // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Bakı, № 5, 2009, səh.158-164

3. S.H.Tağızadənin elmi-pedaqoji fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri. № 3, Bakı, 2009, səh. 182-185

4. İranın modernləşdirilməsi sahəsində ideoloji fəaliyyətin son mərhələsi // Dırçəliş - XXI əsr. № 5, 2011, səh. 209-296

5. S.H.Tağızadənin siyasi sistemin modernləşməsi sayəsində fəaliyyəti // “Türk dünyası: dünəni və bu günü” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın təqdim olunmuş məruzə tezisləri. 23-24 may, 2011, Bakı, 2011, səh.252

6. Seyid Həsən Tağızadənin İranın modernləşdirilməsi sahəsində ideoloji fəaliyyətinin ilk mərhələsi // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №3, 2011, səh. 150-158

7. Modernizm ideyalarının formalaşması // “Yaxın və Orta Şərq: Dünəni, Bu Günü, Sabahı” beynəlxalq elmi konfransı, 2007-ci il, 24-25 oktyabr, Bakı, 2011, səh.264-268

8. S.H.Tağızadənin siyasi fəaliyyətinin ilk mərhələsinin II dövrü. Tarix və onun problemləri, № 4, Bakı, 2011, səh. 45-50

9. Attempts to Implement Reforms in Iran in the XIX Century // Международный научный журнал Кавказ и мир, Tbilisi, № 10, 2011, səh. 94-98

10. S.H.Tağızadənin siyasi fəaliyyətinin ilk mərhələsinin I dövrü // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı, № 1, 2012, səh.175-180

11. XIX əsrin II yarısında İranın sosial-iqtisadi vəziyyəti // Müasir Şərqi sosial-iqtisadi inkişafı və Azərbaycan modeli, Bakı, 17-18 mart, 2010. (çapdadır)

12. S.H.Tağızadənin həyat və siyasi fəaliyyətinə bir baxış // Filologiya məsələləri, Bakı, № 2, 2002, səh. 164-170

13. Seyid Həsən Tağızadənin elmi araşdırmaları // AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Elmi Araşdırmalar, 9-cu buraxılış, Bakı 2012, səh. 361-366

14. İranda modernləşmənin ilk ideoloqları // AMEA Tarix İnstitutu. Elmi Əsərlər (çapdadır)

15. Historical views of Seyyid Hassan Taghizadeh // Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Украинская Академия Наук, Гилея, Научный вестник, Выпуск 70 (№ 3), Киев, 2013, səh. 167-171

## **РОЛЬ СЕИД ГАСАНА ТАГИЗАДЕ В МОДЕРНИЗАЦИИ ИРАНА**

### **Резюме**

В диссертационной работе исследуются особенности модернизации Ирана и роль в ней одного из видных политических, общественных и научных деятелей Ирана, этнического азербайджанца С.Г.Тагизаде, определяются сферы, в которых были достигнуты значимые результаты, указываются причины неприятия некоторых его идей Иранским обществом.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, дан обзор степени ее изученности, сформулированы цель и задачи, определена теоретико-методологическая основа, отмечена научно-практическая значимость, обоснована новизна исследовательской работы.

В первой главе «Первые попытки модернизации и формирование идеологии модернизации в XIX – начале XX в. в Иране» дается обзор сложившейся ситуации в указанный период в общественно-политической, культурной жизни страны, рассматриваются проводившиеся реформы и их результаты, исследуются особенности модернизации социально-политической и культурной сфер жизни общества, определяются основные компоненты и элементы формировавшейся идеологии модернизации в Иране.

Во второй главе «Общественно-культурная и научная деятельность С.Г.Тагизаде» рассматриваются широкий спектр общественной деятельности С.Г.Тагизаде, определяются практический, организационный, технологический и теоретический вклад С.Г.Тагизаде в модернизации культурной и научной сфер жизни Иранского общества.

В третьей главе «Основные направления деятельности С.Г.Тагизаде по модернизации Ирана» исследуются особенности политической и идеологической деятельности С.Г.Тагизаде, определяются его позиция по модернизации политической системы, законодательной ветви власти и законодательной деятельности

парламента, также указываются конкретные результаты его усилий, а также причины неудач. В данной главе рассматриваются эволюция взглядов С.Г.Тагизаде на модернизацию Ирана, основные компоненты и элементы его идеологии модернизации, отношение иранской общественной мысли к его идеям и взглядам.

В Заключении обобщены результаты исследования.

## **THE ROLE OF SEYID HASSAN TAGHIZADEH IN MODERNIZATION OF IRAN**

### **Summary**

In the dissertation work is researched the peculiarities of modernization of Iran and the role of a prominent political, social and scientific figures of Iranian ethnic Azerbaijani S.H.Taghizadeh in this, are identified areas in which significant results were achieved and the reasons for rejection of some of his ideas.

The thesis consists of the introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction, the topicality of the theme is grounded, a review of its degree of studying is given, goals and objectives are formulated, theoretical and methodological foundation is defined, the scientific and practical importance is noted and novelty of the research is substantiated.

In the first chapter "The first attempts for modernization and formation of the ideology of modernization in the XIX - early XX centuries in Iran" is overviewed the situation in the socio-political and cultural life of the country, the implemented reforms and their results, is researched peculiarities of the modernization of socio-political and cultural spheres of society life, are defined the basic components and elements ideology of modernization formed in Iran.

In the second chapter "Social-cultural and scientific activities of S.H.Taghizadeh" is considered a wide range of social activities S.H.Taghizadeh, is determined practical, organizational, technological and theoretical contributions of S.H.Taghizadeh to the modernization of cultural and scientific spheres of life in Iranian society.

In the third chapter "The efforts of S.H.Taghizadeh on modernization of Iran" is researched the peculiarities of the political and ideological activity of S.H.Taghizadeh, is determined his position on the modernization of the political system, the legislative branch and the legislative activity of the Parliament, as well as the results of his efforts: failures and their reasons. In this chapter are defined the evolution of the views of S.H.Taghizadeh on modernization of Iran, the main components of his ideology on modernization, opinion of the Iranian public about his views.

In the conclusion were summarized the results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ  
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ  
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

---

*На правах рукописи*

**ШАФИЕВА АФШАН ГЕЙДАР кызы**

**РОЛЬ СЕИД ГАСАНА ТАГИЗАДЕ В  
МОДЕРНИЗАЦИИ ИРАНА**

Специальность: 5502.01 - Всеобщая история

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

Диссертации на соискание ученой  
степени доктора философии по истории

**БАКУ – 2013**